

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

Центр гуманітарної освіти НАН України

01001, м. Київ–1, вул. Трьохсвятительська, 4,

тел. (044) 278–30–13, факс 278–87–20

**МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА РОЗВ’ЯЗАННЯ
КРИЗОВИХ СИТУАЦІЙ У СУСПІЛЬСТВІ**

АНАЛІТИЧНА ДОПОВІДЬ

на основі результатів роботи над науково-дослідною темою

**«Соціокультурні і когнітивні чинники трансформацій та інтеграцій
методології гуманітаристики і природознавства»**

(2018–2020 рр.)

Київ — 2020

З М І С Т

Вступна частина

Розділ I

Сутність і змістовне поле феномену кризи.

Розділ II

Методологічний плюралізм у дослідженні кризових ситуацій у суспільстві.

Висновки та рекомендації

ВСТУПНА ЧАСТИНА

Від початку XXI століття весь соціальний світ перебуває у перманентному кризовому стані, що проявляється у всіх без винятку сферах його життєдіяльності. Це призводить до необхідності істотної переорієнтації наукових пошуків. Осмислення стійких, повторюваних, закономірних процесів і явищ все більше витісняється дослідженням процесів нестандартних, переламно-кризових. В соціально-філософському контексті криза як складне, мінливе і багатогранне явище є досить значимим феноменом, ігнорування якого недопустиме. Кризи викликаються до життя найрізноманітнішими причинами і, як правило, провокують суспільний та індивідуальний прояви свідомості функціонувати за незвичними законами або ж взагалі порушувати усталені правила і закони. Це, в свою чергу, суттєво впливає на індивідуальне, колективне та суспільне буття людей. З огляду на сказане **актуальним** є осмислення істотних характеристик феномену кризи в ракурсі сучасного соціально-філософського знання.

Метою даного наукового пошуку виступає методологія дослідження феномену кризи, причини виникнення цього стану, характер прояву, визначення меж ефективного впливу на кризові процеси. Мета зумовила низку дослідницьких **завдань**:

- аналіз наявних у літературі трактувань кризи»;
- виявлення основних характеристик різних проявів кризи;
- оцінка значимості філософських концепцій, що мають відношення до кризових процесів;
- аналіз методології дослідження кризових ситуацій з позиції визначення міри можливості їх вирішення.

Новизна дослідження сформульована у низці тез:

- кризу можна і потрібно розглядати як один зі станів людського буття (від індивіда — до суспільства в цілому);

– історична логіка становлення уявлень про кризу здійснюється у напрямку від негативного до позитивно-адаптивного її сприйняття. Останнє розуміється як прояв пасивної боротьби з кризою;

– крім інших причин кризові явища у соціумі своєю підставою мають певні трансформації на рівні індивідуальної та суспільної свідомості;

– внутрішньо суперечлива сутність криз і різноманітність їх прояву не дозволяють віддати перевагу якомусь одному методу дослідження цих явищ та змушують використовувати плюралізм методологій.

Галузь застосування: отримані результати можуть бути використані у науково-дослідній (суспільствознавчі та людинознавчі дисципліни), освітянській, соціально-управлінській сферах.

Ключові слова: індивід, особистість, суспільство, криза, ризик, катастрофа, закон.

Р О З Д І Л І

Сутність і змістовне поле феномену кризи

Криза — це ситуація, в якій будь-яка спільнота або окремих індивід ставлять під сумнів засади власного існування чи існування навколишнього світу, внаслідок чого руйнуються стійкі стереотипи сприйняття довкілля, стандарти оцінок, припустимих пояснень, розмиваються межі традиційних історичних типів світогляду. Криза небезпечна тим, що являє собою стан нестабільності, є фактором, який загрожує цілісності й стійкості суспільства або конкретним соціальним групам та індивідам. Водночас не можна сказати, що криза — це цілком негативне явище, тому що вона багато в чому є поворотним моментом історичного руху, формуючи майбутні події, які кардинально відрізняються від подій недавнього минулого і сьогодення.

В історії ніколи не було періодів, в рамках яких не заявляли б про себе конкретні кризові процеси. У суспільстві завжди присутні більш або менш значимі проблеми, від яких тією чи іншою мірою залежить ймовірність відповідних кризових явищ. Відмітною рисою сучасних криз є те, що вони більше не здаються чимось зовнішнім, випадковим, окремим і локальним. Сучасний кризовий стан — це процес, який розгортається по мірі того, як різні фактори і сили взаємодіють непередбачуваним чином, порушуючи звичний, повсякденний ритм життя, викликаючи тривогу і стреси у населення, несучи в собі потенційні і реальні загрози основним цінностям і структурі соціальних систем. Наприклад, невизначеність щодо майбутнього сьогодні обумовлюється не тільки станом економіки або політики, а й демографії та екології. Водночас кризовість проявляється і в історично традиційних для неї сферах. Так, європейські громадяни демонструють все більшу недовіру до фінансових компаній і вільного ринку в цілому. Падає рівень довіри до демократичних інститутів, програм політичних партій, заяв державних лідерів тощо. Означене падіння довіри викликало різні кризові процеси і суперечності, у тому числі в банківській сфері, сферах міждержавних, міжетнічних та міжконфесійних відносин. Як результат, спостерігається зростання кількості різноманітних популістських рухів, «кишенькових» партій та посилення їх впливу на громадську думку.

Сукупне дослідження цих явищ і тенденцій, що їх супроводжують, демонструє необхідність переоцінки політичних ініціатив, цінностей і серйозного наукового коригування поняття «криза». Особливо важливо це для українського суспільства, про яке багато хто з сучасних дослідників каже, що воно вже тридцять років знаходиться в стані «транзиту» без чітко визначення кінцевого пункту (Див.: *Шульга М. Криза як загроза суспільній безпеці // Криза в Україні: зона ураження. Погляд соціологів. — К.: ТОВ «Друкарня Бізнесполіграф», 2010. — С. 10).*

Одним з перших, хто заговорив про кризу як філософське поняття, був Ж.-Ж. Руссо. Він використовував його, щоб охарактеризувати політичний стан

своїї доби, коли старі інститути держави вже не відповідали новій соціальній, економічній та культурній ситуації. Ж.-Ж. Руссо був упевнений, що соціальний розвиток наприкінці XVIII ст. вступить до критичної фази, в якій шляхом революції будуть повалені існуючі підвалини європейських держав.

У XIX–XX ст. «криза» стала одним з ключових понять у соціальній філософії та філософії історії, де історичний процес уявлявся в основному як нескінченна низка суперечностей і конфліктів. Мислителі різних напрямків і шкіл звертались до дослідження причин основних економічних, соціальних і політичних змін, в результаті яких старі і нові уявлення про закон, справедливість і мораль стали суперечити одне одному. Політичний філософ XIX століття А. Руге стверджував, що мета кризи — розрив людства зі своїм минулим. Однією з підстав марксизму також був теоретичний аналіз механізму кризових ситуацій у суспільстві.

На рубежі XIX–XX століть на основі накопиченого практичного досвіду починають формуватись теоретико-методологічні засади дослідження кризовості. Найбільш відчутних результатів тут домогся німецький філософ кінця XIX — першої третини XX ст. Е. Гуссерль зі своїм герменевтико-феноменологічним аналізом. Саме він визначив суспільну свідомість як підставу виникнення кризових ситуацій і дослідив сутність «кризової свідомості». За його думкою, кризова свідомість є одночасно випереджальною і консервативною. Випереджальною — оскільки може бути як наслідком, так і причиною переходу культури у кризовий стан (на переконання теоретика, кризова свідомість стала однією з головних причин революцій XX століття). Консервативною тому, що тією чи іншою мірою вона проявляється і після завершення кризи. Найбільш виразною констатацією основних висновків мислителя стали його слова про кризу усього європейського людства.

З точки зору Е. Гуссерля, підставою кризи людства є трансформація сутності наукового знання і втрата останнім життєвої значущості. Тобто людство, втративши віру в науку як універсальну філософію, втратило водночас сенс і мету свого існування. Він був упевнений: криза Європи

корениться в помилках раціоналізму. При цьому підкреслював: це не означає, ніби раціональність являє собою «зло» або відіграє другорядну роль у формуванні людського ставлення до світу. Філософ переконаний, що «раціональність в тому справжньому і найвищому розумінні, в якому ми її і вживаємо, яка зародилася в Греції і стала ідеалом в класичний період грецької філософії, — зрозуміло, потребує рефлексивних прояснень, але саме вона покликана у своєму завершеному вигляді керувати розвитком» (Гуссерль Е. Криза європейського людства і філософія [Електронний ресурс]: <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000060/>). «Криза», за Е. Гуссерлем, може бути пояснена як удаваною руйнацією наукового раціоналізму, так і цілою низкою суперечностей в межах раціональної культури. Найбільш серйозними суперечностями він вважав «натуралізм» і «об'єктивізм» у ставленні людини до світу. Підкреслював, що є два виходи з кризи європейського існування: «занепад» Європи у відчуженні її раціонального життєвого сенсу, ненависть до духу і впадіння в варварство, або ж «відродження Європи в дусі філософії завдяки героїзму розуму, який остаточно долає натуралізм» (*Там само*).

Проте заклики філософа впорядкувати раціоналістичні засади науки, щоб уникнути кризи наукового знання і, як наслідку, кризи людства, не були почуті. Тому закономірно, що «кризовість свідомості» поширилась і швидко трансформувалась в «кризовість культури». Вже в середині ХХ ст. в культурологічних проекціях наслідки цієї кризи постають як виникнення «людини маси» (Х. Ортега-і-Гассет, Е. Муньє), стану «безпритульності» (М. Бубер) і все більш переважного технократизму (Л. Мамфорд). «Втрата» Бога призвела особистість до стану відчаю, страху і тривоги (П. Тілліх), до появи «негуманної» людини і «неприродної» природи (Р. Гвардіні). Одним з ключових напрямків думки ХХ ст. стала філософія екзистенціалізму, в якій простежується інтроекція подій кризи культури в структуру особистості. В контексті різнобічних заяв про кризу соціальних інститутів буржуазного соціуму Й. Хейзінга висловив думку про «варваризацію суспільства».

В сучасних соціальних науках поняття кризи тісно взаємопов'язано з поняттями «ризик» і «катастрофа». Йдеться про терміни, які дуже часто слугують для відображення апокаліптичних побоювань. Ризик зазвичай пов'язують з тим, що може передувати кризі і впливати на її виникнення; катастрофу або колапс, навпаки, пов'язують з результатом, до якого може призвести розвиток факторів ризику або неконтрольованої кризи. Таким чином, криза сприймається як те, що прямо передує катастрофі або колапсу, створює і викликає їх. Катастрофа і колапс, що настає за нею, в свою чергу, сприймаються як якісь вищі фази або фінальні стадії кризи, як негативні кульмінації кризового розвитку. Катастрофа, по суті, може сприйматися як синонім колапсу, або ж колапсом можна вважати таку катастрофу, яка має абсолютно руйнівний характер (Див.: *Parker G. Crisis and Catastrophe: The Global Crisis of the Seventeenth Century Reconsidered* / Geoffrey Parker // *American Historical Review*. — 2008. — 113 (4). — P. 1053–79; doi:10.1086/ahr.113.4.1053).

Поняття «ризик» стало популярним в літературі у другій половині 1980-х рр. завдяки німецькому соціологу У. Беку, який вважав, що індустріальне суспільство продукує, як неусвідомлений наслідок свого економічного зростання і технічного розвитку, такі ситуації у різних сферах життя, які можуть викликати в них незворотні процеси, що здатні привести до самознищення цивілізації. На його думку, суспільство, яке створює небезпеку і ризик в масових масштабах, є «суспільством ризику».

За твердженням англійського соціолога Е. Гідденса, концепція ризику бере свій початок у страховій системі, яка сформувалась у XVI і XVII ст. у зв'язку з різким зростанням морських плавань. Ризик — це потенційна небезпека, тобто те, що може, але не обов'язково має настати. Спочатку дане поняття мало відношення до небезпеки, яку асоціювали з труднощами подолання значних відстаней, передусім у морі. Пізніше його почали застосовувати у сферах банківських операцій та інвестиційної діяльності, де не завжди однозначно можна передбачити ймовірні наслідки відповідних

економічних рішень та дій. Отже, ризик пов'язаний з усвідомленням імовірності і невідомості. Капіталізм, заснований на конкуренції, безперестанку підраховує майбутній прибуток і збитки, і тому постійно пов'язаний з ризиком. Це спонукає розширювати і зміцнювати систему страхування, завдяки чому у людей з'являється віра в можливість впливати на майбутнє і керувати ним.

Сказане свідчить про те, що ідея ризику з самого початку була складовою частиною світогляду модерну, проте характер сьогodнішніх ризиків зовсім інший, ніж в епоху індустріального суспільства. Суспільство ХІХ ст. збудувало свою страхову систему як гарантування суб'єктам господарювання стабільності і прибутку в умовах конкретних ризиків. В її основі — точний розрахунок рівня ризику і обґрунтоване обчислення розміру відшкодування (компенсації) за понесені збитки. Тим самим у сферу невизначеності і потенційних загроз вноситься певний раціональний контекст.

Однак стосовно сьогodнішніх ризиків такі захисні заходи минулого не спрацьовують. Сучасні ризики зовсім інші. Значною мірою вони позбавлені конкретної соціальної обмеженості. Їх нова якість полягає в тому, що загрози стосуються не якогось конкретного місця (наприклад, промислового підприємства), а життя на цій планеті у всіх його проявах. Одним словом, це глобальні ризики, які збільшуються, навіть тоді, коли люди намагаються пом'якшувати їх локальні прояви.

Характерною рисою сучасних ризиків є їх «нездоланність», що пов'язана зі способом, яким ці явища поширюються: вони стають «безквитковими пасажирами нормального споживання. Вони подорожують з вітром і водою, ховаються у всьому, що найбільш необхідне для життя, — з повітрям, яким ми дихаємо, з їжею, одягом і з домашнім побутом, — вони долають усі строго контрольовані захисні зони модерну» (*Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / Пер. с нем. В. Седельника и Н. Федоровой; Послесл. А. Филиппова. — М.: Прогресс-Традиция, 2000. — С. 7).*

Наступною важливою характеристикою цих ризиків є «латентність», тобто «прихованість». У зв'язку з цим виникла проблема, що не була відома суспільству XIX ст.: як взагалі «зафіксувати» ризики, усвідомити факт їх присутності? Вони далеко не завжди піддаються емпіричній верифікації, хоча для діагностування даних явищ існують вимірювальні прилади, наукова апаратура. Так, руйнівні наслідки Чорнобильської або Фукусімської катастроф взагалі знаходяться поза межею людського сприйняття і почасти навіть наукового обґрунтування, хоча у науки є всі можливості для їх дослідження. Ця ситуація виявляє парадоксальний характер ризиків, який накладає свій відбиток на весь хід кризових процесів. У. Бек з огляду на це переінакшує відомий вислів К. Маркса і констатує, що в суспільстві ризику соціальна «свідомість визначає буття». Ризики стають об'єктивними і адекватно сприймаються лише завдяки тому, що їх розпізнають експерти. Однак поки вони науково чи законодавчо не визнані, то, ніби, і не існують. Принаймні, у в правовому, медичному, технологічному і соціальному смислах. Як наслідок, ризики не «придушуються», не долаються, не компенсуються. Тобто суспільство лише думає, що бореться з ними.

У. Бек стверджує: становлення суспільства ризику, яке формується внаслідок модернізації суспільних відносин, являє собою корінну суспільну зміну, яка, однак, відбувається не відкрито, а «таємно», подібно якійсь «тихій революції». Це переворот без суб'єкта та без зміни еліт, і водночас такий, що впливає на загальну долю всіх живих істот на цій планеті. В умовах, коли в результаті глобального взаємозв'язку та глобального контексту окремі типи загроз взаємно переплітаються і посилюються, дехто навіть припускає, що слід говорити про «світове співтовариство ризику» (Див.: *Beck U. World Risk Society. — Cambridge: Polity Press, 1999. — P. 95*).

Досліджуючи характер формування криз, французький математик Р. Том піднімає питання: чи завжди криза проявляється за допомогою видимих ознак, симптомів? Вважає, що стосовно живих істот фактори ризику залишаються відносно непомітними, іноді навіть зовсім відсутні. Це

відбувається через те, що зазвичай, в той час, як та чи інша функція організму під час кризи піддається впливу несприятливих наслідків, його загальна структура часто залишається неушкодженою (*Thom R. Structural Stability and Morphogenesis: An Outline of a General Theory of Models. — Reading (MA): Addison–Wesley, 1989. — Р. 23*). Виходячи з цього, на думку автора, необхідно принципово розрізняти кризу і катастрофу. Катастрофа «являє собою феномен, за своєю суттю добре видимий, певну спостережувану дисконтинуальність, абсолютно очевидний «факт». Катастрофою є подія, яка негативним і безповоротним чином змінює попередній стан і веде до великого збитку. Криза може бути латентною або такою, що підступно підкрадається. Досить часто вона проявляється тільки в кількісному (а не якісному) збої певного регулятивного процесу: це <...> випадок інфляційної кризи в економіці. Однак між кризою і катастрофою існує очевидний взаємозв'язок: криза часто сповіщає про катастрофу, передбачає або викликає її» (*Там само*).

Таким чином, поняття катастрофи принципово важливе для розуміння змісту поняття «криза». Теорія катастроф розвивається в основному як галузь математики (одним з її основоположників є Р. Том), але знайшла прояв і в інших дисциплінах — біології, психології, медицині. В рамках означеної теорії відбувається осмислення конкретної проблеми: яким чином в результаті акумуляції невеликих ефектів можуть відбутися важливі події катастрофічного характеру. В області соціальних наук інтерес до катастроф, особливо екологічного характеру, був викликаний роботою Ч. Перроу «*Normal Accidents: Living with High Risk Technologies*» (дати б посилання) і отримав подальший розвиток у зв'язку з орієнтацією дослідників на проблематику модернізаційних ризиків, яку ініціювала зазначена вище праця У. Бека.

Кризи нині сприймаються не тільки як вираження нестабільності в окремих областях соціального буття, а й як «загальнолюдські ситуації», з якими люди зустрічаються споконвіку, борються з ними, часто долають їх. Окремі мислителі сприймають кризовість як певний атрибут доби модерну, як щось таке, що істотно відображає і з самого початку супроводжує її розвиток.

Значна частина теоретиків відстоює думку про постійну присутність ознак кризи у світовій історії. З особливою силою вони заявляють про себе з початку XX століття. Тому робиться висновок, що «криза, яка відбувається, виходить далеко за рамки фінансів і економіки, що в ній знайшла відображення вичерпаність тієї цивілізації, в якій ми жили в другій половині XX століття, а при більш глибокому погляді і значно довше» (*Кнабе Г. Год конца истории. Двадцатилетие конца истории* / (Електронний ресурс): <http://www.russ.ru/pole/God-konca-istorii>).

Сказане частково пояснює, чому кризи настільки різноманітно проявляють себе в суспільному житті. Вони бувають поодинокими і унікальними, також і такими, що періодично повторюються; виникають як перехідні стани між двома етапами розвитку, а також мають відношення тільки до внутрішніх процесів конкретних історичних етапів. Однак якої б сфери життя суспільства це не стосувалося, довго або швидко не відбувалося, криза завжди протікає болісно і руйнівно.

Кризи можуть бути структуровані за низкою ознак:

- 1) за сферою виникнення і протікання — геополітичні, політичні, соціальні, економічні, технологічні та ін.;
- 2) за специфікою проявів та інструментів їх вирішення — військові, демографічні, міжетнічні, виробничі, торговельні, фінансові тощо;
- 3) за масштабом криз і шкодою від них — глобальні, регіональні, національні, галузеві та ін.

На сьогоднішній день існують різноманітні теоретичні дослідження феномену кризи. В них представлені спроби осмислити широкий спектр питань: причини кризових станів, взаємозв'язок об'єктивного і суб'єктивного в кризі, її рушійні сили, діалектика необхідного та випадкового у кризі, особливості прояву кризи в залежності від її предметного поля, структура і функції кризи та ін. Велика частка серед цих досліджень належить соціальним наукам, які цікавляться насамперед кризовими станами в суспільних відносинах. Такі явища часто проявляються в конкретних сферах суспільного

життя або ж носять глобальний характер. З огляду на це, увагу привертає одна з найпомітніших розробок — концепція французького філософа П. Рікера про «регіональне» і «загальне» поняття кризи. Дослідник замислюється над тим, як від окремих кризових осередків, що формують «регіональні» уявлення про кризу, можна перейти до «загального» або «глобального» уявлення про неї.

За думкою П. Рікера, перший «осередок» формування «регіонального» уявлення про кризу — медицина, в якій криза є тим станом хвороби, коли проявляється її «прихована паталогічність» і вирішується питання, відбудеться одужання чи ні. Другим «осередком» виступає царина психофізіологічного розвитку, де поняття кризи використовується не для того, щоб за його допомогою відобразити загрозу якоїсь катастрофи, а щоб підкреслити ті періоди розвитку, які відрізняються підвищеним дисбалансом і вразливістю (наприклад, індивідуальне дорослішання). Третій «осередок» позначається як «космополітична» модель і стосується міркувань про кризу на рівні світової політичної історії. Четверта, «епістемологічна», модель пов'язана з розвитком у сфері науки (в трактуванні Т. Куна йдеться про парадигмальну кризу). П'ятий «осередок» — економічна сфера. Саме економічна криза, що відрізняється автономністю, періодичністю та глобальним характером, за думкою П. Рікера, являє собою один з основних імпульсів для розвитку загальної теорії кризи. Сам автор на підставі аналізу приходить до такого узагальнюючого уявлення, в якому криза визначається як патологія процесу темпоралізації історії; остання (патологія чи темпоралізація???) ж полягає у дисфункції нормальних відносин між горизонтом очікування і зоною досвіду (Див.: *Ricoeur P. La crise: un phénomène spécifiquement moderne ? // Revue de théologie et de philosophie. — 120/1. — 1988. — PP. 1–19*).

Іншу позицію обіймає німецький економіст К. Борхардт. Вважає, що варто розрізняти кризи «в собі» і кризи «для себе». Перші — це кризовий стан об'єктивної реальності, якого люди (поки що) не усвідомлюють, в той час як другі — це ситуація, коли прояви кризовості стають усвідомленою складовою

людської діяльності. Одначе, в межах цієї усвідомленості криза може розглядатися по-різному: як «попередження» (в тому розумінні, що потрібно щось зробити, щоб уникнути найгіршого — катастрофи або колапсу); як «злоякісне захворювання», яке необхідно лікувати, щоб далі жити здоровим; як «доброякісне захворювання», яке немає сенсу лікувати, а потрібно просто перехворіти ним, щоб зміцнити імунітет «організму»; як «рок», проти якого марно щось робити. Для кризової свідомості характерно почуття загрози або навіть страху перед загибеллю. Думка про кризу часто буває пов'язана з миттю здивування, тому що сам момент кризи зазвичай з'являється раптово, несподівано і породжує ефект сходження снігової лавини. В цей час викликає гостра необхідність пошуку рішення, яке, тим не менш, супроводжується браком часу і невпевненістю.

Спроби розв'язання кризових ситуацій можуть бути прямим втручанням в них. Проте буває і так, особливо у ситуаціях політичних криз, що ведуться пошуки обхідних шляхів безпосереднього епіцентру кризи. В результаті кризовий процес на певний час гальмується, щоб згодом, як правило, проявитися з примноженою силою.

РОЗДІЛ II

Методологічний плюралізм у дослідженні кризових ситуацій

Оскільки криза — не просто «особливий період» у функціонуванні конкретної системи, а кульмінаційна точка прояву накопичених тут кількісних та якісних трансформацій, що породжують принципово інший стан її буття, надзвичайно складно запропонувати якусь одну методологію дослідження даного явища. Теоретичний аналіз різноманітних криз, що мали місце у минулому практично у всіх сферах суспільного життя, дає можливість робити висновки про окремі закономірності кризових процесів. Це, в свою чергу,

дозволяє зі значною обережністю прогнозувати виникнення криз і пропонувати певні шляхи їх подолання.

Кризологія як окрема, досить молода, сфера знань, об'єктом якої є осмислення комплексу питань і проблем, пов'язаних з виникненням, функціонуванням та розв'язання кризових ситуацій, має свою історію. В цьому контексті можна говорити про її окремі періоди:

перший — з початку XX ст. приблизно до середини 1970-х рр.: формування концепцій кризи як соціального явища (У. Томас, А. Богданов, П. Сорокін, Ю. Хабермас) і концепцій лиха як відгалуження від концепцій кризи (Г. Прінс, Л. Карр, Р. Кутак та ін.);

другий — приблизно з середини 1970-х рр. до кінця XX ст.: обґрунтування поняття «кризове управління» в рамках концепцій лиха (Р. Сталлінгс, Р. Дайнз і Е. Карантеллі); обґрунтування концепції кризи як звичайного і рутинного явища; використання результатів соціологічних досліджень в менеджменті та адмініструванні; поява професії кризового управління;

третій — з кінця XX ст. по теперішній час: спроби створення інтегральної концепції кризи і кризового управління; зближення з іншими дисциплінами і підходами; впровадження в науковий обіг спеціальних термінів для пояснення емерджентних кризових явищ «складного соціуму» (Е. Карантеллі, А. Бойн, Н. Б. Андерсен та ін.).

Нескладно помітити, що загальний вектор концепцій кризи — рух від уявлень про це явище як синоніму катастрофи, анти-норми до обґрунтування його неминучості, закономірності та природності. Це, в свою чергу, змушує формувати на рівні індивідуальної, колективної і суспільної свідомості психологічну готовність до появи кризи у будь-якій сфері життя та адекватну поведінку суб'єктів у цих непростих умовах.

Теорія кризи і соціальних змін була розроблена в перше десятиріччя XX ст. американським соціологом У. Томасом. Криза, за його думкою, — це

явище, яке «порушує звичний хід речей» і вимагає нової моделі поведінки, щоб діяти в умовах, що змінилися. Соціолог поділяє кризи на зовнішні і внутрішні по відношенню до соціальної групи. Пише про три основні чинники, наявність яких сприяє успішному подоланню кризи соціальною групою: присутність лідерів; достатній рівень розвитку групи, в тому числі наявність необхідних технологій; прагнення до прогресу і гнучкість прийняття рішень.

Широко вживані в сучасній літературі поняття «кризове управління» і «кризові комунікації» сформульовані соціологами Р. Дайнзом і Е. Карантеллі на основі масштабного дослідження 1976 р. «Організаційні комунікації та прийняття рішень в кризових ситуаціях». Вони проаналізували понад 300 прикладів практичної діяльності різних соціальних суб'єктів в умовах різноманітних криз. Значна увага приділялась таким взаємопов'язаним елементам кризового управління як алгоритм прийняття рішень, координація дій, «вертикальна» і «горизонтальна» комунікація та ін. Осмислення даного, а також інших емпіричних досліджень криз, дали підставу для формування нового сприйняття даного явища — як пізнаваного і керованого процесу. Кризи все більше стали трактуватись як невід'ємна складова життя людей. Підприємства, організації, установи почали враховувати загрози криз у своїй діяльності. Виникла нова професія — кризових управлінців, для яких кризи — звичайне, «буденне» явище.

Рубіж XX–XXI ст. характеризується експертами як початок нового історичного періоду — періоду «світового суспільства ризику» (використовується також термін «ера криз»). Наслідки терактів, соціальних і економічних потрясінь, катастроф та епідемій значно посилились і стали все менш керованими в зв'язку з глобалізаційними процесами, новими технологіями та могутньою інформатизацією суспільства. В умовах «складного соціуму» стратегії кризового управління, які застосовувалися раніше, перестали працювати (Див.: *Кравченко С. А. Социологическая диагностика сложного социума // Материалы IV Всероссийского социологического конгресса «Социология и общество: глобальные вызовы и*

региональное развитие»: Материалы IV Очередного Всероссийского социологического конгресса / РОС, ИС РАН, АН РБ, ИСППИ. — М.: РОС, 2012. — С. 100–112). «У нас безліч відповідей на кризові формації минулого; але самі питання змінилися кардинально, — зазначає один з провідних світових експертів з управління кризами П. Лагадек. «Еру криз» вирізняють такі характерні риси:

- посилення транскордонного та транссистемного характеру криз;
- зростання ролі засобів масової комунікації і «масових самокомунікацій» (нових соціальних медіа) у розвитку криз, розширенні «віктимізації» населення (відчуття себе жертвою кризових обставин) і скороченні часу кризового реагування;
- посилення фактору нових технологій в генезі та наслідках криз;
- ослаблення ролі держави і посилення ролі приватних компаній та транснаціональних корпорацій як причина ампліфікації криз (пріоритет економічної вигоди над безпекою, ослаблення можливостей державного контролю за багатьма процесами, низька ефективність застосовуваних органами влади юридичних, економічних та інших санкцій);
- посилення загроз, пов'язаних з асиметричним протистоянням міжнародним мережевим кримінальним і терористичним групам;
- політизація криз та їх наслідків;
- мутація криз, утворення нових складних форм за рахунок комбінацій кризових елементів, перетворення криз на «процес, який сам себе підтримує» шляхом відтворення або перетікання в нові фази.

Беручи до уваги вищесказане, можна виділити три типи теорій суспільних змін, які здатні в сучасних умовах методологічно забезпечувати вплив соціальних суб'єктів на кризи. До першого типу відносяться так звані циклічні теорії. Відповідно до них зміни у суспільстві мають колоподібний характер. В теоріях другого типу акцент робиться на аспект дисконтинуальності (розвиток може мати характер революційного стрибка).

Третій тип — теорії лінійного, безперервного розвитку, які здебільшого (проте не завжди), пов'язані з ідеєю еволюції.

Теорії циклічних змін присутні у двох основних варіантах. В рамках першого історія трактується з моністичних позицій. Вона має єдиний вектор розвитку. Сам розвиток внутрішньо розділений на певні періоди, які періодично повертаються (повторюються). Згідно другого варіанту, історія розглядається плюралістичним чином: вона не єдина, бо формується і функціонує завдяки існуванню окремих (конкретних) культур, цивілізацій, кожна з яких проходить власний колоподібний шлях — від зародження через стадію зрілості до занепаду і зникнення. Перший варіант можна продемонструвати теорією колообігу еліт італійського соціолога В. Парето, а також концепцією зміни культурних суперсистем, сформульованою П. Сорокіним. Другий варіант представлений вченням німецького філософа О. Шпенглера, а особливо монументальним дванадцятитомним трактатом «Осягнення історії» британського історика А. Тойнбі. В обох варіантах циклічних теорій феномену кризи відводиться важливе місце. У першому випадку криза пов'язується з ситуацією, яка передуює переходу соціальної системи в іншу фазу розвитку, в другому — з рухом до занепадницької, декадентської фази історичного циклу, спрямованого до зникнення конкретних соціальних систем.

До теорій, де присутня ідея дисконтинуальності (революційних змін), відносяться марксизм і деякі концепції історичної соціології в США, що розвивають марксистську теорію (Див.: *Moore B. Social Origins of Dictatorship and Democracy: Lord and Peasant in the Making of the Modern World.* — Beacon Press, 1993. — 559 pp.). З різноманітними концепціями революцій і переломів в розвитку можна зустрітися і в інших філософських та соціологічних вченнях. Прикладом може бути постструктуралізм французького філософа М. Фуко (*Фуко М. Археологія знання.* — К.: Основи, 2003. — С. 5–29), який міркує про історичні розриви, а також теорія наукових революцій Т. Куна. В рамках всіх

цих трактувань криза сповіщає про кінець одного історичного періоду і оголошує прихід нового, якісно іншого періоду.

Теорії лінійного розвитку підкреслюють безперервний хід історії, яка протікає лінійним чином. Зміни в даному випадку зазвичай сприймаються як процес і результат зрушень, які поступово накопичуються і з необхідністю породжують нову якість соціальних систем. На теорії цього типу в XIX і в першій половині XX ст. в значній мірі вплинула думка про те, що людська історія прямує шляхом прогресу. Не останню роль тут відіграла теорія еволюції, яка народилася в XIX ст.

У цьому плані заслуговують на увагу класичний еволюціонізм, представлений Г. Спенсером і Е. Дюркгеймом, і неоеволюціонізм, який особливо розвивався в межах структурного функціоналізму і системної теорії (Н. Смелзер, Т. Парсонс, Н. Луман). З позицій теорії еволюції тему кризи розглядає австрійський соціолог М. Прішінг. Він пов'язує еволюцію з проблемою необхідності громадської рівноваги і адаптації як пристосування до життєвих умов, в яких знаходиться суспільство, а кризу в цьому контексті розглядає як «адаптаційний дефіцит» (Див.: *Prisching M. Krisen: Eine soziologische Untersuchung. Wien, 1986. — P. 66*). Трактване таким чином поняття кризи стосується найрізноманітніших суспільних явищ. Маються на увазі економічна, фінансова, екологічна криза, криза зростання, криза соціальної держави та державного управління, криза легітимності і ідентичності та ін.

Крім різних понять теорії соціальних змін важливу роль в осмисленні проблематики кризи, катастрофи і колапсу відіграє параметр просторово-часових меж. Французький історик Ф. Бродель констатує, що в розмаїтті часових потоків історії, можна виділити: а) короткі тимчасові процеси, пов'язані з індивідуальними долями людей і окремими подіями; б) циклічні процеси, прикладом яких можуть слугувати економічні цикли («кон'юнктури»); в) тривалі періоди часу (Див.: *Бродель Ф. Грамматика цивилизаций. — М., 2008. — Раздел 1*).

ВИСНОВКИ І РЕКОМЕНДАЦІЇ

Позиція представників різних соціальних наук відносно проблематики криз не є однотайною. Однак переважна більшість дослідників схиляється до висновку, що капіталістична економіка позбавила феномен кризовості чогось незвичайного, а політика глобалізації зробила кризу «такою ж нормальною, як і будь-яку іншу фазу історичного процесу» (Див.: *Хольтфреріх К. Л. К дискуссиям об экономической политике германии от Веймара до Гитлера // Экономическая политика. — 2016. — Т. 11. — № 3. — С. 209–223*). Багато теоретиків сьогодні навіть приписують кризам оздоровчий характер, оскільки завдяки їм наступний історичний процес може попрямувати до нової висхідної фази. Винятком є, хіба що, світова економічна криза 1929 р., яка проходила інакше, ніж її попередники, і відрізнялася небувалими деструктивними наслідками.

На наш погляд, слід, як і раніше, остерігатися перебільшеного оптимізму і надії на продуктивність економічних криз. Їх необхідно досліджувати і використовувати отримані знання для подальшої корекції стану економіки та політики. З огляду на це одне з ключових питань сьогоднішнього дня полягає в тому, який характер і значущість потрібно надавати сучасним проявам економічної кризи у світі, в Україні в тому числі. Поки що незрозуміло, що це — одна з безлічі тих фаз, які з'являються у межах повторюваних економічних циклів, чи характер цієї кризи інший — більш глибокий і значний? Сьогодні все частіше можна почути твердження, що криза фінансової індустрії 2006 р. була лише «антрактом до загострення у глобальну кризу». На підтримку цієї тези наводиться чимало аргументів:

- посилюється тенденція створення дуже великих економічних складових (конгломератів фірм), якими неможливо ефективно керувати демократичним чином;

- авторитарні режими сьогодні здатні просувати свій економічний потенціал ефективніше, ніж західні демократії;

- у розвинених західних країнах впродовж тривалого часу зменшується кількість робочих місць, які можуть забезпечити відповідні умови життя середньо обдарованим людям; останні, таким чином, втрачають надію на збереження існуючого життєвого рівня;

- країни, що розвиваються, не здатні досягти західного рівня добробуту ні власними силами, ні за допомогою зовні.

Є і ще більш радикальні прогнози, над якими працюють оксфордські соціологи. Вони зводяться до того, що нині людство вступило в бурхливий і «темний» період історії, який може тривати кілька десятиліть років і з великою ймовірністю призведе до значних змін у всесвітньому масштабі. У сучасному ж світі «світло» вбачається в кінці історичної фази середньої тривалості, яка бере свій початок в кризі 1970-х рр. Ключову роль у глобальних світових змінах зіграють три фактори: кінцева криза капіталізму як світової системи; занепад колишніх капіталістичних гегемонів і їх заміщення новими; екологічний шок глобальних розмірів, що викликає інші подальші зміни (Див.: *Wallerstein I., Collins R., Mann M., Derluign G., Calhoun C. Does Capitalism Have a Future? — Oxford, New York: Oxford University Press, 2013. — PP. 163–192*). За думкою даних авторів, можна очікувати, що системна криза таких розмірів буде сіяти руйнування і стимулювати активні насильницькі дії. Один з прикладів цього — масові виступи афроамериканців у 2020 р. проти політики уряду США у сфері національних відносин. Тому вже зараз необхідно обмірковувати можливості колективних стратегій щодо того, як впоратись з такими ситуаціями і попереджати насильницькі дії різних соціальних суб'єктів.

Результати наукового дослідження представлені у 38 публікаціях (загальним обсягом 45,7 д.а.) в Україні та за кордоном, серед яких три колективні монографії: «Великий киянин» Микола Бердяєв / ЦГО НАНУ. — К.: Видавничий дім Дмитра Бурага, 2018. — 532 с. (26, 3 д. а.) (автори: М. Ю.

Савельєва, Т. Д. Суходуб, С. В. Таранов та ін.); Філософське самовизначення Густава Шпета / ЦГО НАНУ. — К.: Видавничий дім Дмитра Бурага, 2019. — 462 с. (19,2 д. а.) (автори: М. Ю. Савельєва, Т. Д. Суходуб та ін.); Ступені життя Якова Голосовкера / ЦГО НАНУ. — К.: Видавничий дім Дмитра Бурага, 2020. — 520 с. (22,5 д. а.) (автори: М. Ю. Савельєва, Т. Д. Суходуб, С. В. Таранов та ін.).

Подано до друку колективну монографію «Соціокультурні передумови трансформації методології науки» (13 д. а.) (автори: М. Ю. Савельєва, Т. Д. Суходуб, С. В. Вільчинська та ін.).

Результати науково-дослідної роботи апробовані виконавцями на 34 наукових конференціях і круглих столах.

Науковий керівник теми
д. філос. н., проф., пров.н.с.
ЦГО НАН України

М. Ю. Савельєва